

דברים לכבוד פרישתו של הנשיא גרוניס

מאת

אליעזר ריבלין

1. באירוע שנתקיים באולם המשפטים של בית המשפט העליון עם פרישתה של הנשיאה דורית ביניש ותחילת כהונתו של הנשיא אשר גרוניס, השמעתי דברי ברכה לשניים והבעתי ביטחוני כי הנשיא גרוניס ינווט ביד בוטחת את ספינת בית המשפט, אשר שטה במים סוערים, אל חוף מבטחים.

הנשיא גרוניס הגשים את התקווה הזו והשכיל להשיט את הספינה בבטחה ובנחת. כהונתו אופיינה בהנמכת פרופיל המחלוקות בין רשויות השלטון ובעשייה פנימה אל תוך המערכת מתוך מטרה לייעל את פעילותה ולתקן ליקויים המתגלים בה. בעניין זה האחרון זכיתי, בתפקידי הנוכחי כאומבודסמן של מערכת המשפט בישראל, לשיתוף פעולה מלא מצד הנשיא גרוניס הן ברמה הפרטנית של השופטים והן ברמה המערכתית.

2. פסיקתו של הנשיא גרוניס השתלבה במגמה המבקשת להנמיך את להבות המחלוקת, להציב גבולות להתערבותו של בית המשפט, ועם זאת להגן בקנאות על סמכותו של בית המשפט ועל הגשמת זכויות האדם בישראל.

הנשיא גרוניס הדגיש לא אחת גם את החשיבות שהוא מייחס לציות, מצד המדינה, לפסקי הדין של בית המשפט העליון. הוא דחה ניסיונות של המדינה לסגת מהתחייבויות שנתנה, קשות ככל שהיו. בפסיקותיו הוא הגן בקנאות על זכויות היסוד של האדם בישראל ובמיוחד על זכויות המיעוט, והוא לא היסס לבטל חקיקה ראשית שפגעה בזכויות המוגנות בחוקה.

3. עם זאת הוא חזר והדגיש את הצורך לנקוט איפוק שיפוטי בעת בחינה חוקתית של חוקי הכנסת ולהימנע מהרחבת יתר של היקף הזכויות החוקתיות. הוא עמד על הצורך להיזהר משימוש לא מבוקר במושג הסבירות כעילה להתערב בהחלטות הרשויות האחרות. חסרונה הגדול של עילת הסבירות, כך כתב, נעוץ ברמת ההפשטה הגבוהה שלה, המעצימה את שיקול הדעת השיפוטי ומגדילה אפוא את אי-הוודאות המשפטית. הוא גם הציע, בהקשר מסוים, לשקול מחדש את הגמשתה, עד כדי היעלמות, של זכות העמידה כתנאי סף לקבלת סעד בעתירה בבג"ץ.

4. ואכן, ראוי לשקול מחדש את ההנחה המוטעית כי בהגמשת תנאי הסף ובהרחבת מתחמי השפיטות מתעצם כוחו של בית המשפט. נהפוך הוא: מנגנוני הסף, מנגנוני הסינון, הם כלים שהועמדו לרשות בתי המשפט כדי להגן עליהם מפני מעורבות בעניינים מעוררי מחלוקת קשה, מפני מעורבות בעניינים שיוחדו לרשויות השלטון האחרות ומפני פגיעה במעמדו של בית המשפט העליון.

המשאבים העומדים לרשות בתי המשפט הם מוגבלים. כבר לפני יותר ממאתיים שנים כתב אלכסנדר המילטון כי אין לה לרשות השופטת לא תקציב ולא אמצעי אכיפה – "לא ארנק ולא חרב". "אין לה גם", הוסיף וכתב, וחלק זה מדבריו אינו מאוזכר בדרך כלל: "אין לרשות השופטת גם רצון". היא דנה רק במחלוקות ממשיות שבאות לפניה. היא אינה דנה בעניינים עקרוניים או אקדמיים או תאורטיים שמביא לפניה מי שאין לו עניין ממשי במחלוקת אמיתית.

עיקרון זה קבוע בחוקת ארצות הברית, ועליו הוסיפו השופטים את מה שקראו "כללי התבונה", הבאים למדר את הרשות השופטת מעניינים שאינם שפיטים. "לא הכול שפיט", הם אמרו, ולא כל העולם משפט.

5. בתי המשפט בארצות הברית אינם דנים בשאלה חוקתית, אלא אם הדבר נחוץ בהחלט לצורך הכרעה קונקרטית. כללי התבונה והזהירות (prudential rules), שפותחו כאמור בבתי המשפט עצמם, מציבים כתנאי סף את זכות העמידה ואת הכלל שמונע שפיטה בשאלות של מדיניות. בתי המשפט מכבדים את הרשויות האחרות (defer to) בתחומים החורגים מתחום ההתאמה המוסדית של בתי המשפט. בתי המשפט שם אינם נותנים חוות דעת מייעצות. אין לטוען שם זכות עמידה כשהתערומת שבפיו היא כללית וכוללנית. אין בית המשפט דן בסכסוך שטרם בא לעולם. זוהי תורת הבשלות שאומצה גם אצלנו בפסיקותיו של הנשיא גרוניס ובפסיקות שגם אני הייתי שותף להן. לכך מתקשר שם היתרון שבתיקיפה עקיפה וקונקרטית של שאלה חוקתית – בשונה מתקיפה ישירה של חוקתיות החוק. תקיפה ישירה עלולה לעורר שאלה חוקתית בטרם עת ובלא צורך.

6. תורות השפיטות משמרות את משאביו של בית המשפט לעת שהוא נדרש להפעיל כוחו בתחומים שבהם הוא המגן היחיד או העיקרי על זכויות האדם. משאביו של בית המשפט, שעיקרם אמון הציבור, הם מוגבלים. ירידה למחלוקת ציבורית שלא לצורך נוגסת במשאבים יקרים אלה. כיבוד הרשויות הפוליטיות (deference) במקרים הראויים לכך אינו בא להעצים את כוחן של אותן רשויות כי אם לשמור על משאביו של הרשות השופטת. בית המשפט צריך שישמר את משאביו על מנת שיעמדו לו ביום פקודה: במילוי התפקיד של הגנה על זכויות היסוד ובמיוחד על זכויות המיעוט.

הנשיא גרוניס הדגיש כי הצידוק העיקרי לביקורת שיפוטית על חקיקה ראשית הוא הצורך להגן על מיעוט ועל יחידים מפני עריצות הרוב, ונוסף על זה, תפקידו של בית המשפט הוא לפקח על קיום כללי המשחק הדמוקרטיים. לכן סבר למשל כי אין לקבל את העתירה נגד החוק המסדיר דחיית שירות לתלמידי ישיבות. הוא לא ראה כאן פגיעה במיעוט כי אם פגיעה אפשרית ברוב. כתלמיד נאמן של Ely הוא סבר שדי בכלים הדמוקרטיים הרגילים כדי ליתן מענה לנושא.

7. זוהי תובנה חשובה של תפקיד בית המשפט. הניסיון ההיסטורי האמריקאי לימד כי מקום שבו בחר בית המשפט, אגב התנגשות חזיתית עם הרשות המבצעת, להתערב בשאלות של מדיניות – יצא כשידו על התחזונה. הצעת ה־Court-Packing של שנות השלושים בארצות הברית נסתיימה בנסיגתו המלאה של בית המשפט העליון מניסיונות התערבות בשאלות של מדיניות כלכלית; אולם בפסק דין מכונן שניתן שם בשנת 1938 ציין בית המשפט בהערת

שוליים, שהפכה להלכה, כי אפליה נגד מעוטים המחלישה מצדה את כללי המשחק הדמוקרטיים יכולה להצדיק ביקורת שיפוטית. הנשיא גרוניס היטיב לעגן תפיסה זו בפסיקותיו – הן על דרך החיוב והן על דרך השלילה.

8. הנשיא גרוניס נמנע מרטוריקה במקום שאינה נחוצה. הוא העדיף תוצאה על רטוריקה. גם כאן מעניין הניסיון ההיסטורי: המהפכה החוקתית ששינתה לעולמים את פני שיטת המשפט של ארצות הברית נתקיימה בשנת 1803 בפסק הדין שכוון את סמכותו של בית המשפט להפעיל ביקורת שיפוטית חוקתית ולבטל חוקים לא חוקתיים; המהפכה המונומנטלית הזו נוסחה בפסק הדין שם בתבונה ובזהירות. ביטוי זהיר ונבון – אך פורץ גבולות. כזו היא פסיקתו של הנשיא גרוניס.

שפע ברכות לך, אשר ידידי, רוב בריאות והצלחה בכל אשר תפנה.